

ככה כן בונים חומה: בעקבות התערוכה "הפרדה"

דליה מרקוביץ'

בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים

קציעה עלון

המחלקה לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים

הפרדות מסוגים שונים חרותות במרחב ובתודעה הישראלים. גדרות, מנהרות, חומות ומגדלים מקבעים מפה אנכית של שליטה בין עניים לעשירים, פלסטינים ליהודים, מזרחים לאשכנזים, עולים לוותיקים. האדריכלים שלי כהן וחיים יעקובי בוחנים בתערוכה את הפוליטיקה הישראלית של ההתבחנות. התערוכה, שהוצגה בבית האדריכל ביפו ביולי 2005 תחת הכותרת "הפרדה", כוללת עבודות של שלושה צלמים: יאיר ברק, עמית גרון ואורית סימן-טוב. בקטלוג מופיעים לצד הצילומים 13 מאמרים ורשימות, המנתחים מזוויות שונות אתרים פרטיקולריים שבלבם חומה.

אולם, התערוכה אינה מתמקדת באבני הגבול גופא. היא מתחקה אחר האופנים השונים שבהם הופכת ההפרדה להיגיון, למנטליות, למפה קוגניטיבית ולדרך קיום. יאיר ברק מציג את המאבק האלים בין תוואי הנוף הטופוגרפי לגבולות שחורץ הכיבוש. בצילום של כביש המנהרות נראה קו הגבול כשהוא תלוי על בלימה. הכביש המרחף בין שמים לארץ מסמן גבולות חדשים של שליטה. הגבול החדש זורם במרחבים מרובים: בקווי החשמל, בבארות המים, ביבשה, בים ובאוויר (ויצמן 2002). אזורי התפר מייצרים הלכה למעשה מערכות צורמת של קווים והפרדות, המסרבים להגדרה מוחלטת של גבול.

בצילום אחר, המוקדש לאזור החיץ המפריד בין ג'סר א-זרקא לקיסריה, מיתמרת מעל המפלס הטופוגרפי סוללת עפר מלאכותית. מן הסוללה גולשים במרחקים קצובים עצי נוי נעימים למראה, המשווים לתל הפרדה חזות של גבעה רומנטית. התל מסתווה לקו גבול מעובה, שצבר לו נפח פסטורלי מוריק. התל המיוער אינו נכשל לכאורה באסתטיקה ברוטלית. דומה שהגבולות הפנימיים, בניגוד לחומה החיצונית, מבקשים לבתר את המרחב ברכות בלתי מאיימת.

עמית גרון בונה קומפוזיציה מדרגית, המדגישה את הספך המאיים, שאותו אמורה הגדר להדוף. בעיר לוד הוא מתמקד בחומת ההפרדה כפי שזו נגלית משכונת פרדס שניר.

* התערוכה הוצגה בבית האדריכל ביפו ביולי 2005. אוצרים: האדריכלים שלי כהן וחיים יעקובי. לקטלוג התערוכה, ראו כהן ויעקובי 2006.

לעבר הצופה גולשים קוצים דוקרניים ודרדרים. מן העבר האחר של החומה מיתמרות צמרות עצים מבויתות, המדגישות ביתר שאת את העליכות ואת ההזנחה של השכונה. גם העבודה של גורן העוסקת בשכונת הקטמונים בירושלים מציגה חלוקה מעמדית ברורה. דירות השיכון הישנות שימשו בעבר מגן חי מפני הצבא הירדני. כיום חומת הבניינים מסמנת קו גבול מעמדי, הנכלא שלא בטובתו בין שדות ירוקים לדירות יוקרה. חומת הבלוקים הדחוסה קוטעת את הרצף הבורגני בחומרות זולה והמונית. כמובנים רבים הפכה השכונה מקו גבול לאומי למה שמכונה "נימבי" (NIMBY) — "Not In My Back Yard". נימבי הוא שם כולל למפגעים סביבתיים שונים, המורחקים דרך קבע לאזורים מוחלשים. הספך הישראלי מנוקד בנימבים מסוגים שונים: התחנה המרכזית שנבנתה בשכונת נווה שאנן בתל-אביב, הכור הגרעיני בעיירת הפיתוח דימונה, אתר הפסולת ברמת חובב כנגב — אתרים אלו ואחרים מפלשים את המרחב הפריפריאלי בזוהמה ממשית וסמלית.

אולם הייחוד הישראלי טמון בסימון האוכלוסייה המוחלשת עצמה כנימבי. כך אירע למשל אשתקד בשכונת פלורנטין בדרום תל-אביב. בקיץ 2005 החליטה עיריית תל-אביב—יפו להעביר שני חדרים מבניין המשרת את סדנאות האמנים בשכונה לטובת תנועת מהפך, תנועה קהילתית רדיקלית הפועלת בשכונה. כבר ב-1998, כשהחליטה עיריית תל-אביב—יפו להפוך את גינת הסדנאות — השטח הרוק היחיד בשכונה — לגינה ציבורית לשימוש התושבים, התלוננו האמנים כי המצב יסכן אותם ואת עבודתם. מאיר דורון, מנכ"ל העירייה אז, ציין ביושב: "האמנים טוענים שהשכונה מפריעה להם". אף שהמבנה של סדנאות האמנים, שהיה במקורו בית ספר, הוא המבנה הציבורי היחיד בשכונה, סימנו את עצמם האמנים כבעלי הבית האמיתיים של המתחם. התושבים סומנו בהתאמה כמי שמפריעים בנוכחותם לתהליך היצירה האמנותי. גם באירוע המרחבי התמוה הנשקף מעבודתו של עמית גרון, הנימבי הוא שכונת הקטמונים עצמה ש"נקלעה" למרחב לא לה.

אורית סימן-טוב בונה קומפוזיציות ניגודיות ומתעדת את נקודת המפגש הבלתי אפשרית בין הקצוות המנוגדים של המרחב. בתוך כך היא עומדת על התפקידים השונים שממלאות חומות מסוגים שונים. בעבודה המוקדשת לשכונת גני דן ולשכונת גזאריש ברמלה נראית החומה המפרידה בין השכונות כהעתק מוקטן של החומה הגדולה. החומה המפרידה מבטלת לכאורה את הסמיכות הפיזית בין שתי השכונות. בכך סימן-טוב מבססת בועות דמוגרפיות מטוהרות, נטולות מרחב ציבורי משותף. עבודה אחרת מוקדשת למרכז הקליטה נורית בבאר-שבע, הנראה כפנאופטיקון פוקוייני מגודר. המרכז מוקף גדר גבוהה ועל קירותיו החיצוניים צוירו ברישול שני דגלי ישראל. הגדר הממשית והגדר הסמלית הן ביטוי רב-עוצמה לפרקטיקות ההכלה וההדרה הנכפות על האחר. בעוד הגדר הממשית מונעת מהדיירים לחדור אל המרחב הישראלי, סמלי השייכות הלאומיים מחבקים את ה"עולים" בחיבוק דוב. היישוב ארסוף הוא מרחב מגודר מסוג אחר. בתי המידות של ארסוף מוקפים גדר עבה של הון והביטוס. דווקא פעולות הגידור מאפשרות לשמורה האנושית הממוגנת

לפלוש אל שמורת חוף השרון הנפרשת לרגליה. ההון המצועצע חודר את נחלת הכלל, מנכס אותה לצרכיו והופך אותה לסחורה דקורטיבית.

מהתערוכה עולה כי הגיון ההפרדה הפך אינהרנטי לתרבות הישראלית. ההפרדה מוטמעת בשטף בלתי פוסק של רציונליזציות, המנרמלות לכאורה יחסים שסועים. גיאורג זימל (2004) מבקר את התגברות הממד הרציונליסטי שיצר המרחב האורבני בפסיכולוגיה של היחיד. המרחב המודרני מעדיף פתרונות תבוניים ומתעלם ממעמקי הנפש. גם במרחב הציבורי הישראלי גדרות נחשבות פתרון רציונלי ויעיל, המטשטש השלכות נפשיות עמוקות. כך למשל מתארת נטע עמר בקטלוג התערוכה כיצד הפכה הגדר החיצונית של מרכז הקליטה נורית בבאר־שבע לגדר פנימית: "למרות שהדיירים יכולים לצאת את גדר המרכז ולשוחח עם תושבי באר־שבע, בפועל דיירים רבים לא טורחים לעתים לצאת את מתחם המרכז. הגדר, כך נדמה, השתלטה עליהם גם נפשית" (כהן ויעקובי 2006, 3). בהתייחסו ל"טוקבקים" באינטרנט שהגיבו בגסות למאמרים על אדריכלות ישראלית עכשווית, כותב צבי אלחייני (2005, 14): "האדריכלות הישראלית מדברת אל המשתמשים שלה באותה מטבע", ומתכוון ל"טמטום אלים". ואכן, הסגנון הישראלי באדריכלות מזוהה עם ברוטליות. מבני ציבור רבים בישראל נראים כמתחמים מבוצרים יצוקים בטון מזוין. ספריית בית אריאלה בתל־אביב, קמפוס הר הצופים באוניברסיטה העברית בירושלים ומתחם המגורים פארק הולילנד בירושלים הם רק כמה דוגמאות למגמה זו.

התצלומים חושפים רשת מורכבת של הפרדות, שהצמיחו ביניהן גבולות פיזיים קשיחים. בספרו גיאוגרפיה של כיבוש: יהודה, שומרון וחבל עזה כותב אלישע אפרת (2002, 119): "מרגע שנקבע גבול מתחילה פגיעתו בסביבה". הפגיעה היא רב־ממדית: נפשית, תרבותית וכלכלית. ישראל המשתקפת מן העבודות היא אימפריה של הפרדות, ו"העם הנבחר" מגודר בחומות מסוגים שונים. טיפולוגיה שלמה של מחסומים, גדרות, חומות ומעקפים מייצרת גריד מפריד בעוצמות שונות. ההטרוטופיות הפוקייניות — בית החולים, בית הספר ובית המשוגעים — נדמות תמימות וראשוניות בהשוואה למרחב הישראלי המשוסע.

ההפרדה בוראת לה קיום רב־ממדי: מילוני, קוגניטיבי, פיזי ומנטלי. היא גודשת את המישור הסמנטי בשטף של לשון נקייה: סגרים, כתרים, שבילי טשטוש, קווי תפר ואזורי חיכוך. כמעט כל אתר המצוי מחוץ למרחב הביתי — מבית הקפה והמועדון, הקולנוע והקניון ועד קופת החולים ובית הספר — מוקף חומה מטפורית של מאבטחים, שומרים וקציני ביטחון. החומה מסמנת גם את חציית הגבול כאקט של טרנסגרסיה המזמן לתוכו חדירה, פלישה, הסתננות, הסגה וגנבה. הריבוי הגבולי מייצר סימביוזה מורכבת של חלחול וחדירה, פיקוח ומשמוע. מסתננים, שבח"ים (שוהים בלתי חוקיים), עובדים זרים, עולים חדשים, תושבים ארעיים, נוכחים ונפקדים יוצרים הזרה לסמלה החדש של ישראל: החומה. החומה משמשת לצלמים פעמון אזעקה. הם קוראים תיגר על הרגשות הסותרים שמייצרת כל חומה: ביטחון ופחד. הצימוד הדואלי מקודד בהוויה הבינארית של מושג ההפרדה. אולם

דווקא תפיסה זו חושפת את הגבול כאתר מלאכותי, פגיע, ארעי, מתכלה. המציאות הדינמית מהתלת בהיגיון המקוטב של המפה. אזורי גבול רבים אינם מצליחים להתגבר על שטחי ההפקר הקופוניים, הנוגסים בישויות ההומוגניות לכאורה המתבצרות משני צדיו. ישראל מנוקדת במובלעות של פריעת סדר. ראו לדוגמה: מערכת המנהרות החותרות תחת קווי הגבול; סחר-מכר באישורי השחייה; דרכי העפר הפירטיות לעקיפת המחסומים; התמהיל האנושי המורכב בשכונות המצוקה, המשכנות אלו לצד אלו עובדים זרים, משתפי פעולה פלסטינים, מהגרים ואוכלוסייה ותיקה; היישובים הקהילתיים האוחזים באידיאולוגיה של עירוב אוכלוסין דוגמת היישוב נווה שלום; בתי הספר הדו-לאומיים המשלבים תלמידים ערבים ויהודים, ובתי הספר הרב-תרבותיים שנוצרו בעל כורחם, דוגמת בית ספר ביאליק בתל-אביב. כל אלו לועגים למאמצי הסגרגציה של המדינה ויוצרים לעתים אפשרות חדשה, לא מוכרת, של קיום הדדי.

הגיון ההפרדה עומד בניגוד לגבולותיה הבלתי מוגדרים של מדינת ישראל, בניגוד להיותה ישות שאינה מקובעת במרחב. מאחזים, חישופים והשתלטות על גבעות מתנהלים לצד רטוריקה המבנה את ישראל כפגיעה לחדירות ולפלישות מסוגים שונים. החומה מגלמת את חרושת התרבות הישראלית, המשכפלת את הגיון הכיבוש וההפרדה לאין קץ. השכפול המסמא של ההיגיון הדכאני מזוגג בציפוי רטורי קסום, לא רק בישראל: חומות ההפרדה שהוקמו בעיר בלפסט נקראות "חומות של שלום", ו"עוטף ירושלים" הוא הכינוי לחומה הבצורה המבתרת את העיר.

רגע בקיעתה של הציונות דומה לרגע סיומה במהופך. רגע הבקיעה — התמונה שבה עומד תיאודור הרצל לצד הקיסר וילהלם השני, במקום שבו נפרצה חומת העיר העתיקה לצורך מעבר המרכבה המלכותית, ופרוזדור חושף את תוכה של העיר המפולשת — עומד בניגוד לרגע סופה של הציונות, בתמונתה הסימבולית של החומה המבוצרת החוצה את ישראל-פלסטין וחוסמת כל מעבר, כל ראות, כל נוף פנימי וחינוני.

ביבליוגרפיה

- אלחייני, צבי, 2005. "ארכיטקטורה יודאיקה: על הגזע הדפוק של האדריכלות הישראלית-יהודית", סטודיו 162 : 14.
- אפרת, אלישע, 2002. גיאוגרפיה של כיבוש: יהודה, שומרון וחבל עזה, כרמל, ירושלים.
- ויצמן, אייל, 2002. "פוליטיקה אנכית: האדריכלות של הכיבוש בגדה המערבית", סטודיו 139 : 48-57.
- זימל, גיאורג, 2004. "העיר הגדולה וחי הנפש", אורבניזם: הסוציולוגיה של העיר המודרנית, ערך עורד מנדה-לוי, רסלינג, תל-אביב, עמ' 23-40.
- כהן, שלי, וחיים יעקובי (עורכים), 2006. הפרדה: הפוליטיקה של המרחב בישראל, חרגול, תל-אביב.